

UOT 81`366

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2024.2.295>

## QƏNİRƏ ƏSGƏROVA\*

## MƏHƏMMƏD FÜZULİ DİLİNDƏ ƏVƏZLİKLƏRİN POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Məqalədə M.Füzuli dilində hər bir nitq hissəsi xüsusi bir məna yükü, bir poetiklik daşmasına diqqət çəkilmiş, onun yaradıcılığında hər bir nitq hissəsinin öz yeri, vəzifəsi, üslubu imkanları olduğu araşdırılmışdır. M.Füzuli yaradıcılığında əvəzlilər işlənmə baxımından həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə aktivdirlər. Məqalədə M.Füzuli dilində işlənən əvəzlilərin məna növlərinin hər biri incələnmiş, arxaikləşmiş, fonetik tərkibcə dəyişilmiş, dialektlərdə izləri qalmış əvəzlilər seçilərək təhlil süzğəcindən keçirilmişdir. Təhlillər zamanı bütün elmi-nəzəri fikirlər nümunələrlə əsaslandırılmışdır.*

*Açar sözlər: M.Füzuli, poetik, əvəzlilik, arxaikləşmiş işarə əvəzliləri, üslub*

## Giriş

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı orta əsrlər Azərbaycan poeziyasının zirvəsini təşkil edir, tək Azərbaycan deyil, Şərqi dünyasının zirvəsini fəth etmişdir. M.Füzuli Azərbaycan poeziya dilini elə bir yüksək mərhələyə qaldırmışdır ki, Azərbaycan dili Şərqdə hakim dilə çevrilmişdir. Şairlər sanki dil yaradırlar, yəni dil vahidlərindən elə səmərəli, məqsədyönlü, üslubi, poetik cəhətdən istifadə edirlər ki, sanki yeni bir dil yaratmış olurlar. M.Füzuli də dil yaradan şair idi. O, nəinki öz dilini, habelə Azərbaycan ədəbi dilinin yeni mərhələsini yaratdı. M. Füzuli Azərbaycan dilinin zəngin bədii imkanlarından elə səmərəli istifadə etmişdir ki, onun yaradıcılığında xəlqilik elmilik, poetiklik, sanki vəhdətdədir, poeziya dilinə yeniliklər gətirmişdir.

## Əsas təhlil

T.Hacıyev göstərirdi ki, xəlqilik Füzuli şeirinin ən mühüm əlamətlərindən biridir və “Söz” qəzəlinin birinci misrasının ilk sözü kimi “xəlq” kəlməsini seçməsi şüurlu məqsəddir. T.Hacıyevin maraqlı bir müşahidəsi də var. Füzuli Leyliyə aid belə bir bədii təyin işlədir:

Şahbaz baxışlı, ahu gözlü,  
Şirin hərəkətli, şəhd sözlü.

T.Hacıyev yazır: “Şirin hərəkətli təyininə şirin sözünün hərəkətə təyin olunması nə Füzuliyə qədərki şeirimizdə olub, nə ondan sonra. Hərəkətə şirin demək ədəbiyyat işi deyil, qeyri-adi bağlanmadır” (2).

M.Füzuli dilində hər bir nitq hissəsi xüsusi bir məna yükü, bir poetiklik daşıyır. M.Füzuli yaradıcılığında hər bir nitq hissəsinin öz yeri, vəzifəsi, üslubu imkanları vardır. M.Füzuli yaradıcılığında əvəzlilər işlənmə baxımından həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə aktivdirlər. Nitq hissələrinin işlənmə tezliyinə görə müqayisə aparsaq, əvəzlilərin ön sırada olduğunun görə bilərik:

Sənsən sultanü qeyr xeylin,  
Səndən özgə sənün tufeyün (6, 22).  
Sən bildirdin ki, kimdir Allah,  
Sənsiz kim olurdu ondan agah? (6, 23)  
Böylə səfər ilə istirahət.  
Oldu sənə feyz bunca hasil,  
Ol vaqiədən zəmanə qafil (6, 26).  
Sən ver badə, mən eyləyim nuş,  
Mən nəzm oxuyum, sən ona tut guş!  
Mən eylə, vermə, hər nə gərəkmez sana, mana.

Müxəlif bədii məqsədlərlə bəzən bütöv mətnlərdə əvəzliyə nisbətə çox yer verildiyi gözü çarpır. Klassik ədəbiyyatımıza göz atsaq, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətayinin yaradıcılığında əvəzliyə geniş yer verildiyini müşahidə edə bilərik.

M.Füzulinin dilində şəxs əvəzlilərindən birinci və ikinci şəxsin təkinin aktivliyi diqqəti çəkir. Xüsusilə birinci və ikinci şəxsin təkini bildirən əvəzlilər poemalarında sıx-sıx işləndiyini görürük. Bildiyimiz kimi, əvəzlilərin mənasında qeyri-müəyyənlik var. Bu baxımdan da əvəzlik ən çox xalq danışığı dilində və bədii üslubda səciyyəvi ünsiyyət vahidi hesab olunur. Əvəzliyin bu xüsusiyyəti onun bədii üslubda daha çox işlədilməsinə imkan verir. Buna görə də əvəzlilərin klassiklərimizin dilində əsas mövqə tutmasına səbəb olur. Bədii dil qeyri-müəyyənliyə, ümumiliyə meyli ilə ədəbi dilin digər üslublarından fərqlənir (1, 136).

Eyni bir misrada tez-tez iki, üç, dörd əvəzliyin işlədilməsi diqqəti cəlb edir:

Qanda bir qəm itsə, məndən istəsinlər, mən zəman,  
Yox mənə qeydi-bələvü dami-möhnətdən aman.  
Çıxmadı könlümdən ənduhü qəmi möhnət həman,  
Ey mənim canım, sənü könlüm sənənlə şadiman.  
Sənsiz olman ayrı möhnətdən, bələdən bir zəman,  
Əl-əman, hicran bələvü möhnətindən, əl-əman! (5, 331)

Füzuli dilində birinci şəxsin təkinin “mən” və “bən” variantında işlənməsinə rast gəlirik.

Sözlər dersən ki, bilməzəm bən,  
Məzmununu fəhm qılmazam bən (7, 104).  
Saldı ayaqdan qəmi-ələm bəni.  
Sürdü Məcnun növbətin, indi bənəm rüsvayi-eşq

“Leyli və Məcnun” poemasından gətirilmiş nümunədə əvvəlki nəşrlərdə “bən” variantında “2005-ci il nəşrində isə “mən” variantında işlənməmişdir. Bu isə şairin dilinin orijinallığına xələl gətirir. “Bən” variantına Nəsimi yardıqlılığında da müşahidə olunur.

Mindən ruhə əcəb bən nə için can demişəm.  
Tamu etməz şol əzabi kim bana hicran edər (Nəsimi)

Eyni əvəzlilərin bir beytdə işlənməsi şairin məzmununa heç bir xələl gətirmir, əksinə bir gözəllik, axıcılıq verir.

Mən bir quşam, uçdum aşiyandan,  
Mən qandanü meyli – xanə qandan?! (6, 70)

Füzuli dilində mətn daxilində xüsusilə şəxs əvəzlilərinin qarşılaşdırılması müşahidə edilir:

1. I şəxs əvəzliləri beyt və ya misra daxilində işlənir.

Mən xəstəyə zahir eylə dərdin!  
Mən dəxi sərtin kimi nizarəm, (6, 209)  
Ancaq mənə sanma yetdi bu qəm  
Kim, yetdi mənə yetən sənə həm (5, 63).

Klassik və orta dövr ədəbi nümunələrimizdə qayıdış əvəzliyinin yerinə şəxs əvəzliyinin işlənməsinə rast gəlirik. İ.Nəsiminin dilində daha çox təsadüf etdiyimiz bu məqam M.Füzulinin dilində də müşahidə olunur. Hər iki şairimizin dilində qayıdış əvəzliləri həm öz (şəxslərə görə), həm kəndi, kəndi, kəndi və öz əvəzliyinin birləşməsi variantında kəndiuz sözlərinə rast gəldiyimiz halda, misra daxilində şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmasını müşahidə edirik. Şairlərimizin dilində bu cür ifadə üslubu xarakter daşıyır, bir obrazlılıq, emosionallıq yaradır.

Sən sana gər yar isən var, ey könül, yar istəmə!  
Yarü dildar ol sana, sən yarü dildar istəmə (Nəsimi)

Eşqə saldım mən məni, pənd almayıb bir dustdən,  
Hiç düşməni eyləməz onu ki, etdim mən mana (5, 46).

Hər iki şairin dilində qayıdış əvəzliyini yerinə qoya bilərik, amma şairin dilindəki bu ifadəliyi, emosionallığı əldə edə bilmərik.

2. Birinci və ikinci şəxs əvəzlilərinin təki qarşılaşdırılır:

Sən ver badə, mən eyləyim nuş,  
Mən nəzm oxuyum, sən ona tut quş!  
Səndən nə inayət olsa vaqə,  
Fikr etmə ki, məndə ola zayə.

Bu baxımdan tarixən sual əvəzliliklərini üç qrupa ayırmaq olar (4, 18).

1. Tamamilə arxaikləşən və dilimizi tərk edən sual əvəzlilikləri. Bu qrupa “nişə”, “qanda”, “xanda” sual əvəzlilikləri daxildir.

Qanda bir qəm itsə, məndən istəsinlər, mən zəman,  
Yox mənə qeydi-bəlavü dami-möhnətdən aman (5, 331).

Hər qanda görərdi əhli nəzər

Divanəsinə dilərdi zəncir (6, 141).

Mümkün olduqca fələk mənsubəsindən qıl həzər,

Nişə kim, xali degil bidad nəqşindən bu nərd (6, 96).

Ey qılan şeyda məni, məndən bu istiqna nədir?

Nişə sormazsan ki, əhvali dili şeyda nədir? (6, 198)

Qeyd edək ki, “h” samiti ilə başlanan sual əvəzliliklərinin çoxvariantlılığı diqqəti çəkir: x/q /ğ/h. Əgər eyni dövrü nəzərə alsaq, Ş.İ.Xətayi dilində “x” samiti üstünlük təşkil etdiyini, M.Füzulinin dilində isə “q” daha aktiv olduğunun görürük.

2. Ədəbi dilimizi tərk etsə də, dialekt və şivələrə keçən sual əvəzlilikləri. Bu qrupa “havaxt”, “hancarı”, “nişə” sual əvəzliyinin nöşün variantını daxil etmək olar.

3. Fonetik dəyişikliyə uğrasa da, mənasını saxlayan sual əvəzlilikləri. Bu qrupa “qanı” (hanı), “qanqı”, “hanqı”, “xansı”, “qansı” (hansı), “qaçan”, “xaçan”, “haçağ” (haçan) sual əvəzlilikləri daxildir:

Dönə-dönə bizi qəmnak, özgəni şad eylədin,

Qani ey zalim, bizimlə ehdü peyman etdigin (6, 148).

Qaçan rusva olurdu, qan udub səbr edə bilseydim (5, 106),

Mələmət çəkdiyim bihudə əfğan etdigimdəndir.

Qansı mahin, bilməzəm, mehrilə olmuş zar sübh,

Hər gün eylər xəlqə bir daği-nihan izhar sübh (5, 90).

Qansı mahin, bilməzəm, mehrilə olmuş zar sübh,

Hər gün eylər xəlqə bir daği-nihan izhar sübh (5, 108).

Qanğı sözə e'tiqadım olsun?

Sənə necə e'timadım olsun?

M.Füzulinin dilində çox az işlənən “netə” sual əvəzliyinə rast gəlirik, necə mənasını ifadə edir.

Sən netə qalırsan, ol olur həkk

Bari onu qoy, sənə qələm çək (6, 166).

Ol ki, daim həmnişinindir, müəzzəbdir müdam,

Netə kim təklifə hökmi-şər' ilə sənsən mənət (5, 358).

“nə” sual əvəzliyi zəngin mənə xüsusiyyətləri ilə seçilir. Füzulinin dilində öz semantik qrupunda qalmaqla digər əvəzliliklərin (necə, nə cür, hansı niyə, nədən) mənalarını da ifadə etmişdir. Sual əvəzliliklərinin nisbi əvəzlilik funksiyasının yerinə yetirmə prosesi dilimizin əvvəlki dövrlərinə təsadüf edir. Bu dövrdə də genişlənməsi dilin qrammatik quruluşunun təkamülünü göstərən amildir.

Qanda bir müflisi qələndər var,

Mənəm ol müflisi qələndərə yar (6, 252).

M.Füzulinin yaradıcılığında həm təyini, həm də qeyri-müəyyən əvəzliliklər də aktivdir. Qamu-xamu, vari, çağdaş dilimiz üçün işlək olan digər əvəzliliklər də aktivdir. “Qamu” təyini əvəzlik kimi daha işləkdir. Bununla bərabər xamu, vari əvəzliyi də işlənir. R.Eyvazovun fikrinə görə, bu söz qədim özbək ədəbi dili üçün səciyyəvi olmuş, əsasən, XV-XVI əsrin ədəbi dilində işlənmişdir (8, 271).

Nisari-xaki-payin layiqi bir gövhər istərdim,

Qamu gözdən keçirdim qətrə-qətrə əşki-qəltan (5, 316).

Qamu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan,

Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Xublar qamu solü aga durmuş

Məhlər qamusu ayağa durmuş (3, 380).

“vari” qeyri-müəyyən əvəzliyi də arxaikləşmişdir.

Kimsə əvəzliyi müasir dilimizdə olduğu kimi həm qeyri-müəyyən, həm də inkar mənasını ifadə edir.

Mehri könlümdə nihan olduğun ol mah bilir,  
Kimsə bilməz, füqərə sirri-dilin şah bilir (5,109).

Bəzən də şair təkidlilik, intensivlik üslubi məqsədlər üçün şeirdə əvəzlilərin təkrarından istifadə etmişdir.

Fariğ idim cümlə aləmdən, bilir aləm məni,  
Eyb edərdi bixəbər sanıb bəniadəm məni (5, 331).  
Dustum, aləm səninçin gər olur düşmən mana,  
Qəm degil, zira yetərsən dust ancaq sən mana (5, 46).  
Qansı gülşən gülbüni sərvi-xuramanınca var?  
Qansı gülbün üzrə qönçə, lə'li-xəndanınca var? (5, 115).

Birinci nümunədə, 12 misralıq şərinə “məni” on dəfə, ikinci nümunədə, 12 beytlik qəzəlinə isə “mana” səkkiz dəfə, 7 beytlik qəzəlinə isə 14 dəfə “qansı” sual əvəzliyi işlənmişdir.

#### Nəticə

Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilərik, M.Füzuli öz yaradıcılığında əvəzlilərə üstünlük vermiş, müxtəlif üslubu, poetik məqamlarda, yığcam ifadələr üçün əvəzlilərdən geniş istifadə etmişdir.

### ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. İ., Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 680 s.
2. Əliyeva-Kəngərli G., Füzuli poetik sistemində dil. 525-ci qəzet. - 2012. 21 fevral, s. 6.
3. Azərbaycan ədəbi dil tarixi., AMEA Dilçilik İnstitutu, 4 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 480 s.
4. Əsgərova Q., Əvəzlilərin tədrisi məsələləri (“Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” fənni üzrə), Bakı: Nurlan, 2009, 30 s.
5. Füzuli M., Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
6. Füzuli M., Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
7. Mirzəzadə H., Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU nəş. 1990, 376 s.
8. Tanrıverdi Ə., Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2012.

\* *Naxçıvan Dövlət Universiteti,*  
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*  
*E-mail: asgerovaganira@gmail.com*

**Ganira Asgarova**

### POETIC FEATURES OF PRONOUNS IN THE MAHAMMAD FUZULI LANGUAGE

The article draws attention to the fact that each part of speech in the M.Fuzuli language carries a special semantic load, poetry, and explores that in his work each part of speech has its place, task, and style possibilities. Pronouns in M.Fuzuli's work are active both quantitatively and qualitatively in terms of processing. Each of the semantic types of pronouns was investigated, archaized, phonetic composition changes, pronouns were distinguished, traces of which remained in dialects. Scientific and theoretical ideas are justified by examples.

**Keywords:** *M.Fuzuli, poetic, pronoun, archaic demonstrative pronouns, style*

**Ганира Аскерова**

### ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕСТОИМЕНИЙ В ЯЗЫКЕ МУХАММАД ФИЗУЛИ

В статье обращено внимание на то, что каждая часть речи в языке М.Физули несет в себе особую смысловую нагрузку, поэтичность, исследуется, что в его творчестве каждая часть речи имеет свое место, задачу, возможности стиля. Местоимения в творчестве М.Физули

активны как количественно, так и качественно в плане обработки. Каждый из смысловых типов местоимений был исследован, архаизировался, изменения фонетического состава, выделялись местоимения, следы которых остались в диалектах. Научно-теоретические идеи обосновываются примерами.

**Ключевые слова:** *М. Физули, поэтический, местоимение, архаизированные указательные местоимения, стиль*

*AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir*

**İlk daxilolma tarixi: 14.05.2024**

**Son daxilolma tarixi: 18.06.2024**